

Хіба ревуть воли, як ясла повні? (скорочено)

Панас Мирний

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Польова царівна

Сталося це одного чудового весняного дня. Ясне сонце було тепле й приязне. З неба линула пісня жайворонка, в траві сюрчали коники. У такий день на серці стихають негоди, хочеться жити й любити.

У таку днину до свого поля йшов молодий парубок літ двадцяти. Таких хлопців можна було часто зустріти по українських селах. Відрізнявся він від інших не одягом, не вродою, а палким поглядом темних очей. У ньому відчувались духовна міць і хижа туга.

Парубок ішов повагом і любувався своєю нивою, яка була кращою за сусідські, аж раптом почув чудову пісню. Він затаїв дух, заслухався. Співала якась незнайома дівчина. Була вона низенька, чорнява, метка й жвава, одягнена в зелене вбрання, завітчана польовими квітами. Дівчина була схожа на польову царівну.

Після недовгої розмови незнайомка втекла від парубка.

Повернувся хлопець додому. Його хатка стояла на краю села Піски. Була вона хоч і старенька, та чепурна. Поряд виглядали хлівці, повіточки. Не достатки, а тяжка праця кидалась у вічі.

Біля порогу стояла бідно зодягнена жінка, яка стала докоряти своєму синові Чіпці, що той десь блукає, а корова й кобила не наповані.

Увечері, як впоралися з худобою, став Чіпка розпитувати матір про дівчину, яка не йшла йому з думки. Та мати її не знала.

II

Двужон

Літ за двадцять до кріпацької волі у село Піски прийшов невідомий захожий середніх літ. У волості він назвав себе небожем жителя Пісок Карпа Окуня, показав паспорт. Громада прийняла його. Став він піщанський громадянин — козак Остап Макарович Хрущ.

Через рік купив хатку на краю села, землю й одружився з Мотрею, що жила в сусідах зі старою матір'ю Оришкою. Жили тихо, мирно, багато працювали. Та обридло таке життя Остапові, кинув сім'ю й пішов на заробітки. Скоро із Дону прийшла звістка, що Остап Хрущ насправді Вареник, має жінку і трьох дітей, яких покинув. Пішов поголос по селу, не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцем не тикали.

Віддали Остапа в солдати, а в Мотрі народився син, якого назвали Нечипором.

III

Дитячі літа

Не судилося Мотрі щастя. Її і матір стали цуратися люди, обходити їхню хату стороною. Нужда несказанна, злидні невилазні, хоч день і ніч жінка працює і в полі, і дома.

Баба Оришка доглядала онука, розказувала казки, відповідала на його запитання. Тільки з нею спілкувався Чіпка, бо ровесники не приймали хлопця, обзивали "байстрюком" і "виродком", а мати, замордована роботою й нестатками, часто біла й лаяла його. За це Чіпка не любив матері, був лютий на неї, міг би — очі б їй видрав, якби не баба.

IV

Жив — жив!

Жив Чіпка без друзів до дванадцяти літ. Росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати. Ні Бог, ні люди не страшні йому.

Віддала мати Чіпку в найми до багатія Бородая. Хлопець не слухав хазяїна, і той його побив. Чіпка ледь не спалив хлів Бородая, за що його й вигнали.

На весну найняли Чіпку до діда Уласа пасти громадську отару. Там хлопець познайомився і подружився зі своїм ровесником Грицьком Чупруненком, полюбив діда. Підлітки пасли худобу, а коли було нічого робити, видирали горобенят із гнізд, відкручували їм голови, а тільця розбивали ґерлиґами.

Та одного разу зробив Чіпка і добре діло. Він не побоявся вовка, відігнав його від отари і відбив у звіра ягнятко.

V

Тайна—невтайна

Сподобалось Чіпці в діда. Робота легка, хліба заробив, грошей. А тут ще й трішки землі дісталось йому після смерті родича. Аж помолодшала Мотря, весела стала. Та прийшло горе в сім'ю: умерла стара баба Оришка. Чіпка помарнів, похнюпився і все кликав бабу, плакав.

Не встигло одно забутись — інше приключилося. Дід Улас розказав Чіпці про батька, який ще малим нікого не слухав, нікому не корився. Пан за непослух часто бив його, і хлопець втік на Дон, де одружився, завів діточок. Але втікач дуже скучав за рідною стороною, повернувся в Піски з чужим паспортом, одружився з Мотрею. Два роки пожив тут, а потім знову повернувся на Дон, де його арештували, а пан віддав двожона в москалі.

Задумався Чіпка, занемігся. Міркував над долею батька і винуватив його тільки в тому, що він не вирізав, не випалив панів, не помстився їм.

VI

Дізнався

Прийшла зима. Люди дізналися, що їм дали волю, але треба два роки відробити в пана. У селі крик, гомін.

Навесні вирішив Чіпка йти до громади проситись овець пасти самому, бо діда забрали до панського двору. Громада йому відмовила — чим тяжко образила. Став

Чіпка працювати на своєму полі, купив овечок, корову, кобилу. Мати молоко продає, завелися гроші. Купили Чіпці гарний одяг, щоб не соромно у свято до людей вийти.

Унадився Чіпка ходити на своє поле, де зустрів тоді незнайомку. І знову побачив її на тому ж місці. Захопив зненацька, так що вона й втекти не встигла. Поговорили, не зуміли утаїти, що подобаються один одному. Видали їх очі, слова, які не змогли стримати. Вперше почув Чіпка ім'я дівчини — Галя. Дізнався він, що вона єдина дочка багатого хуторянина.

VI

Хазяїн

Ну, а Грицько що? Пішов він на заробітки в чужі краї, брався за будь-яку найтяжчу роботу, спав на голій землі, їв на ходу, але настав час, коли він з грошима повернувся додому, купив нову хату, землю. Став на людей поглядати звисока: до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда. Посватався до дочки найбагатшого козака, та той не захотів мати зятем колишнього пастуха, що колись у драних штаненятах за вівцями бігав.

Довго роздумував Грицько: яку собі жінку брати. Та незчувся, як і коли закохався в сусідню наймичку — веселу, моторну, працювиту дівчину Христю. Вона була сиротою, не великої вроди, але так запала Грицькові в серце, що забув він і про великий посаг, і про незвичайну красу своєї майбутньої жінки, про яку мріяв наодинці.

Недовго женихався Грицько, одружився з Христею і зажив тихим пахарським життям. Ні лайки, ні сварки не чула їх простора, світла хата. Матері радили своїм дітям брати з них приклад: і Гриць, і Христя залишились сиротами, а скільки надбали чесною працею. Отак треба на світі жити!

ЧАСТИНА ДРУГА

VII

Січовик

Велике село Піски, а півтори сотні літ тому на цьому місці стояли невеличкі хутірці. Хат було мало. Люди жили в землянках. Зайвої землі лежало неозоро, і ті, хто сюди приходив, брали стільки, скільки могли обробити. Люди розселялися, і так виникло село Піски. Назву отримало через пісок, якого було багато перед самим селом.

Якось оселився тут січовик Мирін Гудзь — немолодий, коренастий, з довгими вусами, з закрученим за вухо оселедцем. Ходив на полювання та й забрів якось на хутір до козака Зайця. Біля копанки зустрів дочку Зайця Марину. Покохав і одружився з нею. З того часу заржавіла січова рушниця, став Мирін Гудзь поле орати, хліб ростити, а Марина — сина Івана колахати.

Коли Івась підріс, то став гратись у війну, про яку часто розказував батько. Тішився Мирін своїм сином—воюком, зате мати не любила ті страшні іграшки. Вона малювала перед сином картини тихого пахарського життя, і Іван переставав воювати. А як повернуло йому на шістнадцятий рік, то став він приглядатися до хазяйства.

Мати раділа цьому, та й батько бачив, що минуле не повернеш, лицарство розтавало, кругом Україну облягало панство, і козаки іноді шукали ласки в панів.

Піщани ще були вільні, але кругом розляглась неволя.

Сумно жити стало старому козакові. Син цурався батьківського духу, останні січовики померли. Мирін дивувався новим порядкам, коли свій свого у неволю заганяє, кожен тільки про себе дбає, а братове лихо — чуже лихо. Лаявся із односельцями, нагадував їм про лицарство, козаччину, волю. Його іноді підтримували, розповідали про знущання панів над кріпаками, а потім розійдуться, щоб назавтра знову стати до щоденної хліборобської праці.

Як побачив Мирін, що вже минулося козаچه царство, а настало хліборобське господарство, то вирішив оженити сина на Мотрі, дочці козака Кабанця.

Зажив Іван Гудзь із своєю дружиною тихо та мирно. За три роки народилося в них троє синів: один Максим, другий Василь, а третій Онисько.

Старий Мирін часто брав Максима на коліна та розказував йому грізні повісті про давні чвари. Максим полюбив діда більше батька й матері. Старість побраталася з молодістю. Січовик удмухнув пил своєї душі в молодесеньку душу онука!

ІХ

Піски в неволі

Життя круто повернуло своїм важким колесом — та й закрутило Піски... в неволю! Досталося село панові Польському. Був він небагатий шляхтич, служив у якомусь полку, терся по передніх вельмож. За вірну службу нагородила його цариця великим селом Піски.

Приїхав ясновельможний пан не сам, а з якимсь потертим, обтріпаним жидком Лейбою і об'явив піщанам, що тепер вони вже не козаки, бо Піски повністю належать йому. Люди невдоволено загули, загомоніли. Генерал підскочив до переднього і з усієї сили зацідив його у вухо, штовхнув у повозку жида, вскочив сам — і тільки його й бачили. Покотив у Гетьманське, розказав, який "бунт" підняли піщани, а на другий день у Піски вступала рота москалів. Селяни полякалися і вже мовчали, як генерал ходив із хати в хату та переписував своє добро.

Не сидів без діла й Мирін Гудзь. Роздобув собі і синові бумаги, що вони козаки. Так його сім'я і ще деякі розумніші залишились вільними, а їхні односельці були переписані генералом і перетворились на кріпаків.

Якось рано—вранці по селу бігав вїт та збирав людей на площу. Посходились, гомонять. Трохи згодом приїхав генерал, об'явив своїм кріпакам, що житимуть вони, як самі знають. Тільки йому будуть платити невеликий податок за землю, а віддаватимуть його Лейбі, який залишається у селі на хазяйстві.

Люди спочатку сперечались, а тоді згодились. Генерал сів у візок, востаннє блиснув у очі піщанам його мундир з еполетами, замиготів срібний пояс з китицями. Більше його селяни не бачили.

Лейба зостався на хазяйстві. Через місяць приїхала його жінка з десятком жиденят, поставили будиночок та й стали шинкувати.

Пішло все по-старому. Козаки й кріпаки орали землю, засівали, жали, косили, молотили. Генералові платили невеликий чинш.

Звикли піщани до Лейби, стали ходити до нього в шинок, бо в жида горілка була дешевша, ніж у козаків... Став Лейба нужний чоловік на селі. Завів худобу, за якою ходить уже наймичка Гапка.

Піски піднялися, розрослися. Землянки зникли, на їх місці білили чепурні мазанки.

Миранові нічого того не довелось побачити. Скосила його думка про неволю рідного краю, умер останній січовик.

Х

Пани Польські

Прошло десять років. До піщан дійшла звістка, що генерал умер, а генеральша їде з синами на село жити.

Прикажчики збудували для панів новий палац, виселивши з того місця, яке вподобали, дві сім'ї. Селянські хати були розвалені, новий палац став кращим за піщанську церкву. І вперше піщани пішли на панщину: будували, мазали панські хороми.

Новий прикажчик Потапович довго муштрував кріпаків, учив зустрічати "гаспажу".

Аж ось — і сама приїхала...

Збіглись люди подивитись на це диво. Сивих дідів вислали назустріч з хлібом — сіллю. Та генеральша за дорогу дуже втомилась і не прийняла ні хліба, ні солі. Вона навіть не глянула у бік людей. Піщани тільки й побачили свою пані ззаду, — високу, суху, як в'ялену тараню.

Діти, два хлопчики десяти і дванадцяти років, повискакували за матір'ю з ридвану і побігли до гурту наймолодших своїх кріпаків та стали скубти їх за волосся.

Незбаром наказали розходитись. Пішли піщани по домівках, несучи в похилених головах сумні думки та передчуття.

А на ранок наказала пані знести всі хати, які стояли насупроти панського палацу і загороджували вид з панських вікон.

Щодень ідуть усе нові й нові накази, нові й нові вигадки, які камінець по камінчику вибивали з людської волі.

Піщани довго не піддавались та не змогли подужати генеральської сили. І тоді стали тікати цілими сім'ями у вільні степи.

Аті, що залишились, покійно працювали на панських нивах. Нагайка у вмілих панських руках швидко перетворила завзятих степовиків у покійних волів.

Незбаром молодих паничів відвезли у науку, а з науки вернулась старша дочка Віра Семенівна. Наступного дня вранці—рано піщанин Кирило Очкур проводжав до двору, як до гробу, свою старшу дочку Ганну — вродливу, хорошу дівчину, яку брали покоївкою для молоді пані.

На другий рік приїздить друга дочка, на третій — третя.

Набрали в покої пани селян, які прислуговували і в горницях, і на кухні, і в конюшнях. Ту голодну юрбу треба чимось годувати. А дочок заміж віддавати, скрині придбати? Треба про все подумати.

Заклекотав генеральський палац... Музика, танці кожного дня. У горницях гостей

— ніде просунутись. Усіх треба нагодувати, напоїти. І працювали кріпаки, як ті воли, на панщині вже по чотири дні на тиждень, та зносили в двір курей, гусей, яйця...

Відгуляла генеральша й два весілля: Піски зроду—віку не чули, не бачили такого дива. Палац аж ревів, аж стогнав.

Дві старші доньки вийшли заміж за панів, а ось менша прогнівила матір, бо полюбила "хохла" сотниченка Саєнка і побралася з ним без дозволу й благословення генеральші.

Залишилась пані сама на хазяйстві. Будинок великий — а нікого нема! Завела генеральша котів, ціле кошаچه царство, бо треба ж біля когось погріти своє одиноке серце. Слугувала хвостатим мишодавам бездітна вдова Мокрина. Годує їх, вичісує, постіль стеле. Та одного разу не доглянула і придавила дверима кошеня. На другий день Мокрина на виду всього села мазала панські кухні, а на шиї в неї на червоній стьожці теліпалось здохле котятко.

Найбільше не любила генеральша горничну Уляну — веселу, з щирим серцем, кмітливу дівчину. Що б не сталося — винувата Уляна. Одного разу ні за що наказала жорстоко висікти її. Здалося несамопитій генеральші, що Уляна закохалась у камердинера Стьопку, якого пані сама жалувала.

Били Уляну так, що насилу підвелась.

А Стьопка не став дожидати своєї черги і втік.

Перетривожилась генеральша, захворіла, а на третій день і померла.

Доїхала—таки її дівка Уляна!

Приїхав у село старший панич — тонкий, цибатий, з рижуватим, яку ведмедя, волоссям.

Перш усього порозганяв котів, відпустив з двору майже всіх чоловіків. Дівчат чомусь залишив. Часто заходив у дівочу: говорить, жартує. Найбільше йому подобалась Уляна.

Через півроку поїхав пан кудись далеко. Перед від'їздом попрощався з Уляною, подарував їй 50 карбованців, убрання, яке мала, та дозволив покинути палац.

Оселилась Уляна у дядини. Через місяць вона вийшла за Петра Вареника, який був лакеєм у генеральші і нашивав їй нову шкуру, виконуючи наказ своєї біснуватої пані. А через три місяці послав бог Петрові сина Івана.

Через рік приїхали у Піски обидва паничі з молодими жінками, поділили між собою батьківщину і стали дерти з кріпаків уже на дві сім'ї.

Зубожіло село. Стали з'являтися злодії — новина в Пісках.

Пан Василь Семенович злякався, що п'янюги й до нього залізуть, та й пересилився в новий палац, який збудував у Красногорськxм хуторі. Назвало навколишнє панство той хутір "Меккою", бо збирались туди пани з цілого повіту, як на Магометову могилу бусурмани з цілого світу.

Не забув Василь Семенович Уляну, взяв її сина Івася до панича у горниці. Та й ледащо був Улянин син, а Чіпчин батько... Незабаром утік кудись.

І у Василя Семеновича і у Степана Семеновича народилося на двох аж десяток

дочок. Літа ідуть, дівчата ростуть. У Василя Семеновича доньки були схожі на плащуватих циганок: з чорними очима, з довгими, як кендюхи, носами, самі чорні, як у сажу вимазані. Сидять у батька на шиї, як під шатром.

Нічого робити: давай Василь Семенович закликати до себе паничів, давай на них накидати своїх плащуватих. Розкоренився рід панів Польських. Потомки "голопузої шляхти" усмоктали з молоком матері думку, що українські селяни годні тільки на те, щоб напихати їх голодні роти смачним і солодким.

З половини двадцятих по шестидесяті роки був на Україні "золотий вік" панського панування. Верховодили у Гетьманському пани Польські, як у себе на царстві. Василь Семенович став предводителем, родичі — урядники; справник, суддя, підсудки — все то зяті, родичі зятів, племінники... Прибрав Василь Семенович до своїх лап цілий повіт.

І все кругом мовчало, слухало, терпіло, та все нижче, нижче нагинало голову перед його владою.

XI

Махамед

Після смерті останнього січовика Мирона і його жінки Марини їх син Іван із жінкою Мотрею вдвох поралися із хазяйством. Тяжко працювали самі і дітей призвичаювали до хліборобського життя. Найщиріше брався до діла старший Максим, та кидав розпочату справу, якщо проходила охота її робити. І не можна було його ні заставити, ні застрахати. Дідові оповіді про Січ, про волю запали у Максимове сердечко. Йому хотілось самому битись, рубатись, розгардіяшити.

Колись ще малим роздражнив страшного панського бугая, і коли тее страховище погналося за ним, хлопець стрибнув через тин. Стрибнув і бугай та на кілку й застряв. Линула кров з пробитого боку. Пропав бугай. Батько побив Максима, а той переплакав — та й знову за своє. То на баранах їздить, то прив'яже телятам до хвостів дрючки й заливається реготом, як скотина лякалася й несамовито бігала, то з хлопцями навкулачку б'ється або братів за чуби таскає.

Палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, він усіх побивав, над усіма верховодив.

Як же дійшов до літ та убрався в силу, — біда з ним та й годі! Насміхався над парубками, пускав лиху славу про дівчат, заніс Луценкові ворота й почепив на самім версі столітнього дуба, у Тхорихи—вдови вимазав ворота дьогтем.

Стали люди жалітися батькові на "Махамеда", як його прозвали старі баби. Та що батько вдіє з таким гульвісою, шибеником? Хотіли одружити, так на заручинах Максим так напився, що ледь не побив майбутнього тестя. Вернулися свати з гарбузом.

На докори батька і матері Максим не зважав. Пив, гуляв, з дому речі почав носити в шинок.

Мучився з ним батько, мучився та й вирішив віддати в москалі. А Максим як почув про це, то виспівуючи й вигукуючи зразу пішов до прийому. Записали його у гвардію, бо він був високого зросту, бравий, широкоплечий, як із заліза збитий.

Не стало Максима, затихла лайка в Івановій хаті, не чуть ніякої шкоди в Пісках.

Батько зовсім не згадував його, а як хто нагадає, то сердиться й відповідає, що ніколи не мав третього сина.

Брати трохи посумували за Максимом, а далі й забули. Поженились, батько розділив між ними хазяйство, а москалеві залишив хату та дві десятини поля.

XII

У москалях

Погнали рекрут з рідного краю аж у Московщину. Дивувались вони життю російських селян: хати в селах були без вікон — чорні, як комори, закурені димом, люди — в личаках, у довгих балахонах, з бородами.

Аж ось прийшли у місто. Багатство міське ще більше здивувало новобранців.

Максим і в казармі був заводієм. Товариші душі в ньому не чули. Одне тільки мучило його, що жив у вонючій казармі та їв хліб, що був чорніший землі, та ще й у шапку ногами мішаний. Капуста, каша — з рота верне.

Взяли його старші москалі з собою на заробітки, на прокорм. Ходили по селах, крали, що погано лежить, та зразу ж і продавали, іноді випрошували у подорожніх, без грошей їли і пили у шинках.

Начальство любило Максима за те, що він до всього здатний, моторний, сильний і розумний, з будь-якого становища знайде вихід.

Незабаром зробили його унтер—офіцером.

XIII

Максим — старшим

Як став Максим старшим, то спершу запишався, почав гордувати нижчими себе. Та скоро стало йому те старшуння гірше полину... Ні з ким душу відвести; ні до кого по—братерськи забалакати; ні на чому свої сили показати.

Наткнувся якось Максим на граматку. Став самотужки вчитись читати, вивчився, та й покинув, як нікчемну річ.

А тут виникли різні заворушення. Повів і Максим у бій своїх москалів. У одному із боїв загинув москаль, який перед смертю гукав якихось Мотрю й Хіврю та просив простити його. Максим дізнався, що то знаменосець хо-хол Хрущов.

За сміливість нагородили Максима орденом та поставили фельдфебелем. А тут і війна закінчилась. Вернулися додому.

Більше старшунства було зручнішим для того, щоб запускав Максим свою п'ятірню в московські достачі. Став він більше про себе дбати, кинув пити, складав гроші, та й задумав одружитися. Запала йому в око Явдошка, яка з дитинства займалась крадіжками, гулянками. Була красивою, знала це і торгувала своєю красою, як жид крамом. На той час, як зустрів її Максим, краса Явдошки вже трохи пом'ялася, і вона задумалась пристати до якогось берега. Так і зійшлись вони, прожили декілька років, звикли один до одного, а потім і побралися. Жили безжурно, не дуже задумуючись про завтрашній день.

Минуло десять років. Безпутне життя витягло з них усі гроші. Схаменулася Явдоха. А тут ще Бог дав щастя — народилася дівчинка Галя, яка перевернула все їхнє життя.

Закінчилися жарти, гулянки. Стали обоє складати гроші. Максим відпускав своїх москалів на "прокормленіє" та браву них гроші, а Явдоха скуповувала та перепродавала награвоване добро.

У війні з турками Максим був легко поранений в руку, домовився з лікарем, і відпустили його із служби, дали "чисту".

Через тридцять років повернувся Максим у Піски до батьківської хати. Потім переїхав на хутір, збудував дім, мов панські хорони, стайню, комори рублені, ворота тесані. Сміялись люди, що москаль фортецю собі будує та дивувались, звідки він гроші на все те бере.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV

Нема землі!

Життя прожити — не поле перейти.

Восени позвозив Чіпка додому хліб і лагодився його молотити. Аж тут приходить десятник з волості і приносить звістку, що прийшов з Дону якийсь чоловік і заявив, що Чіпчина земля належить йому.

Відібрали у Чіпки землю судом. Та він вирішив боротися, взяв у матері п'ять карбованців і пішов у Гетьманське воювати за свою землю.

Сонце вже стояло на вечірньому крузі, як підходив Чіпка до міста. Першим, кого він тут зустрів, був низенький чоловік, з круглим запухлим лицем, з рудими товстими вусами. На плечах була накинута московська шинель, унизана блискучими гудзиками, з зеленими нашивками на комірі.

Розповів Чіпка йому про своє горе. Познайомились. Звали чоловіка Василь Порох. Він часто писав піщанам "прошенія" в суд, набився і до Чіпки в помічники. Послав хлопця в шинок за пляшкою та запросив до себе в хату.

Була та хата страшенно неохайна, з чорними, аж цвілими стінами, посеред долівки вибої, повні сміття; вікна темні, чорнувато—зелені.

Василь Порох випив горілки, запропонував і Чіпці. Той спочатку відмовлявся, а тоді й собі випив чарку. Горілка запекла, защипала в роті, трохи не похлинувся, аж закашлявся... Але через деякий час Чіпка відчув тепло у тілі, темні думки стали прояснитися, стала прокидатись віра, узяло завзяття.

Порох написав "прошеніє", випили ще. Василь став розповідати Чіпці про своє життя, про горе, яке йому заподіяли пани Польські. Сам предводитель з служби його вижив, брата за щось у Сибір заслав. Племянник панський сестру з розуму звів. За те й пише на них Пороху всі інстанції. Та нічого не виходить, бо скрізь у пана Польського свої люди.

XV

З легкої руки

Уранці устав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узяв "просьбу", пішов у суд.

Секретар Чижик згодився поправити діло, як Чіпка дасть йому п'ятдесят

карбованців. У хлопця подих перехопило від такої неправди, кров прилила йому в голову; серце затіпалось; на виду зблід, а очі світили, яку вовка. Грюкнувши дверима суду, він потяг напрямки до Пороха, розказав йому все і вже сам запропонував випити. Горілка змішалася з страшною злістю — і запалила серце.

Пішов Чіпка додому, та зайшов у шинок. Пропив свитку, шапку, повернувся до матері п'яний, розхристаний. А на ранок знову до шинку...

XVI

Товариство

П'ючи та гуляючи, підібрав собі Чіпка трьох товаришів щирих: Лушню, Матню та Пацюка.

Лушня був високий, широкоплечий, бравий, з хорошим панським личком, з чорними гарними вусами, з карими веселими очима.

Пацюк собі худошавий, низький, мишастий, справжній пацюк, такий і прудкий.

Матня був який завтовшки, такий завбільшки; неповороткий, неохайний. Голова величезна, обличчя татарське, кругле, як гарбуз; ноги короткі та товсті, як стовпці. Найбільше любив він горілку: дудлив її, як воду.

Лушня родився й виростав у панському дворі. Мати його була сиротою і забрав її пан у свої покої, бо була вона красивою дівчиною. А через рік народився в неї білолиций чорноголовий хлопчик Тимошка. Як підріс він, то взяв його панич до себе лакеєм. Часто присікувався до хлопця та бив за те, що той ніби покрав щось із розставлених на столі цяцьок. Гірко прийшлося хлопцеві таке життя, злість накопала в молодому серці. І через рік, через два з малої та доброї дитини зробився якийсь лихий злодіяка. Украде щось та й підкине другому. Безвинного б'ють, а він собі нишком крадіжку поживе, та ще й сміється потайно.

Але іноді і його совість мучила. Страшно йому ставало від думки, що за все те віддячиться, хоч не на сім світі, то на тім, сором пік його. Тоді він, щоб погасити прометеїв вогонь у змученій душі, прихилився до скляного бога: привчився горілочку вживати. За це били його добре, прогнали з горниць, поставили кучером.

Став Лушня вчапати в шинки. Там він і зазнався з Матнею і Пацюком, які теж повиростали в неволі злодіями і розбишаками.

З оцими—то ледацюгами, гультіпаками побратався Чіпка. Цілий день і ніч п'ють, гуляють по шинках на його кошт, а перед світом ідуть у його хату висипатись. Виспляться, викачаються, візьмуть із собою Чіпку та з добра його що-небудь, — та й знову в шинок.

Мотря спершу дивилась на таке безпутство та плакала, та вговорювала Чіпку, а потім стала лаяти, ганьбити. Сусіди намовили її пожалітись у волость. Посадили Чіпку п'яного у холодну, незчувся, як і заснув...

Увечері його товариші розламали стінку холодної й випустили невольника.

Іде Чіпка додому... У голові — хміль; на серці — зло... Як скажений бик, налітає на хату... З брязкотом повилітали вікна, грюкнули в сіні двері. Залетів у хату Чіпка з прокльонами, з сороміцькими словами про матір, яка сховалась від нього на піч.

Умовляла його мати, просила покинути горілку, братчиків, які будуть поряд, поки буде що пропивати, а як не стане, то де й дінуться.

Довго ще кричав на матір Чіпка, а потім узяв зі скрині материну нову білу свиту і майнув з товаришами у шинок.

Мотря зв'язала останнє своє збіжжячко в клунок, останній раз оглянула свою хату, яка зробилася пусткою, і, обливаючись слізьми, пішла жити до старої баби—пупорізки.

Немає Чіпці ніякого впину. Пропив усе хазяйство і навіть одіжку. Зостався у латаній свитині, драних штанах. Босий, голий, без шапки, ходить він по селу від шинку до шинку. Нічого нема!.. Тільки й зосталося, що в току стіжки недомолоченого хліба...

Лушня запропонував продати їх шинкареві. Але Чіпка твердо заявив, що не продасть хліб жидаві. Згадався йому той недавній час, коли він, ще весною, назирав оцей самий хліб зеленим, як рута, буйним, як дерево, коли зустрівся з Галею, — балакав, жартував з нею... Коли він жав його, рано встаючи, пізно лягаючи; в'язав снопи, складав у копи, возив на тік, почувуючи себе хазяїном. Душу Чіпки обвив жаль за своєю працею, за своїми надіями.

XVII

Сповідь і покута

На другий день, рано—вранці, Чіпка пішов до давнього товариша, з яким пасли вівці у діда Уласа, до Грицька.

Чіпка вступив у просторий, чистий, оплетений двір, задивився на нову, білу, чепурну хату. На порозі хати стояла гарна, струнка, як дівчина, молодиця — низенька, чепурненька.

Поздоровкались. Чіпка сказав, що прийшов до Грицька, щоб продати йому хліб. Грицька не було дома, працював у жида у пивниці, бо вдома з роботою вже впорався і не хотів без діла сидіти.

Грицько повернувся голодним, сіли з Христею обідати, а тут Чіпка знову прийшов. Поздоровкались, запросили гостя до столу. Чіпці і соромно стало, і страшно. Ніяково оглянув хату. Була вона чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та щасна. Згадав він свої мрії про сім'ю, про Галю, і слізи ледь не бризнули з очей.

Христя метнулась до хліба, до мисок, до печі. Насипала борщу, поставила пляшку з горілкою. Чіпці здалося, що він зроду не пив такої доброї горілки, не їв такого смачного борщу.

Поїв Чіпка і став сповідатися цим щирим, привітним людям. Розповів про своє горе, про людську неправду. Винуватив усіх, крім себе. Тільки докір Грицька за матір вразив Чіпку в саме серце.

Чіпка вмовив Грицька забрати його хліб без грошей, бо не хотів пропивати свою працю.

Коли він пішов, Христя задумалась над словами гостя, згадала своє сирітство. Подумки вона неначе виправдовувала його; здавався їй Чіпка не таким гультіпакою та волоцюгою, яким його люди вважали.

У неділю Грицько запряг пару биків у віз та й поїхав до Чіпки. Матня, Лушня,

Пацюк стали допомагати Грицькові хліб набирати, та коли дізналися, що Чіпка віддав стоги без грошей, кинули роботу й почали йому дорікати. Але Чіпка не зважав на слова товаришів і слова свого не змінив.

XVIII

Перший ступінь

Мотря працювала на чужих людей, часто згадувала свою хату, хазяйство. Та найбільше мучили думки про Чіпку, про ту прокляту ніч, коли він п'яний зневажив її, матір, тяжкими докорами, облудними словами. А тут ще й люди несуть їй новину за новиною про сина. Плаче мати дрібними сльозами, кличе смерть до себе.

А Чіпка зовсім пустився берега. Пропив усе, залишились тільки голі стіни й побиті вікна. Задумався Чіпка: їсти, пити хочеться, надворі вже холодно, мороз у хату преться. Як жити? І вирішили побратими обікрасти пана. Змовилися з шинкарем, що купить він вкрадену ними пшеницю, добряче випили та й пішли до панських комор.

XIX

Слизька дорога

Пішла по селу звістка про те, що пограбували пана, а сторожа прибили. Люди вказували на Чіпку і його товаришів. Прийшли з волості з обшуком, все обійшли, обдивились, а тоді приступили до Чіпки, що п'яний лежав на полу. Голова став допитуватись про пшеницю, про вбитого сторожа, та Чіпка відмовлявся так впевнено, наче й не він це зробив.

Посадили усю четвірку у холодну. А їм і байдуже, завели жарти, планували, кого ще обберуть, розпитували Чіпку про сторожа. Єдине, про що журилися, — горілка. Скільки днів не пили — аж вуха попухли.

Не доказали слідчі вину братчиків, випустили, а на другий день пішла по селу чутка, що обікрали голову. Влізли у хату якісь перевдягнені "штрашидла", зв'язали голові руки й ноги, накрили кожухом, забрали велику силу грошей — та й були такі...

Потім пограбували писаря, і знову всі показували на Чіпку, знову обшукували, допитували — нічого!

Люди лаяли харцизяку. Тільки Христя згадувала його палкі слова про людську неправду. Його розмова, грізна, а разом люба постать кинули жарину в жалісне жіноче серце. Жінка стала сумною, часто плакала, була холодною і нещирою з чоловіком.

Грицько бачив усе те, здогадувався про причину тих потаєних гірких сліз — і боявся... боявся за Христю. Часто вночі думав, як розвінчати образ Чіпки, звихнути його правду... Аж тут такі новини про голову й писаря. Грицько перший приніс Христі звістку і Христом Богом присягався, що те діло Чіпчиних рук.

Але Христя не стала веселою, а ще дужче хапалася за свою думку... "Коли такий чоловік отаке робить, що ж уже другі???"

XX

На волі

Об'явили волю. Кріпаки кидали роботу та йшли в шинок — "волю женити". Але треба було ще відробити панам два роки. Піднялася спірка, змагання. А тут підскочила

гаряча пора: оранка, косовиця, жнива, молотіння нового хліба, — ніколи було дихнути, не то що...

Одному Чіпці з товариством немає клопоту. Протоплять хату гнилою соломою, вкрадуть курку, спечуть, з'їдять — от їм і тепло, і ситі.

Люди дивились на таке життя та хитали головами.

Ось настали святки. Гульня розвернулася на всі боки. Чоловіки усього села не вилазять з шинку. Жінки, не бачивши своїх чоловіків дома третій день, пішли до батюшки й матушки жалітися. Не допомгло.

У тому ж таки шинку, за чаркою горілки завели кріпаки розмову про те, що пан Василь Семенович Польський повинен заплатити їм за два роки.

На завтра, ще чуть стало сіріти, зібралися коло волості, взяли старшину із собою та пішли до пана в Красногорку.

Пан відмовився платити гроші, звинуватив піщан у тому, що вони бунтовщики, і вночі, як пішли люди по домівках, звелів запрягати коні — і вкупі з жінкою покотив у Гетьманське...

На другий день у Пісках знову збирали громаду: приїхав становий з посередником, а незабаром, слідком за ними, вступила москалів сила.

Посередник Кривинський став допитуватись, чого піщани бунтують? Громада стояла на своєму: вимагала, щоб пан заплатив за два роки. І тоді за діло взялися москалі. Піднявся крик, гвалт; зчепилася бійка з москалями.

Чіпка побачив, як упав старий дід Улас. Закипіло його серце, заболіла душа... Біга поміж козаками, закликає їх допомогти кріпакам.

Його товариші Матня, Лушня, Пацюк, як побачили, що непереливки, та — тільки видно — через село...

Кинувся по допомогу до Грицька — той мовчки мерщій від Чіпки, та в чужий огород, та й присів за лісою.

Кинувся Чіпка до кріпаків... Тут його і схопили. Довго борсався він у руках москалів; ще довше його били.

Ні крикнув, ні застогнав! Устав — наче з хреста знятий.

Обняло його зло нелюдське на панів, на москалів, на своїх братчиків.

XXI

Сон у руку

Спить Чіпка. Сниться йому чи ввижається недавня гульня. Шинок, залитий світлом, гуде від музики, танців, співів. А збоку насувається темна ніч, немов чорна хмара. А в тій темряві якісь тіні. Два чоловіки борюкаються... Той, що зверху, лютий, як звір, душить нижнього. Придивляється Чіпка й пізнає себе. Ясно згадав картину, як він душив сторожа, як востаннє бачив його очі, які вже смерть застинала полудою.

Здригнувся Чіпка, тяжко застогнав, перевернувся на другий бік, та й знову заснув.

І знову сниться чи верзеться ніч, тіні, у яких він пізнає матір і діда Уласа.

Трохи згодом, вгорі захиталася нова тінь. Чиста та ясна, як літній погожий ранок. Пізнав Чіпка у ній Галю, свою польову царівну, простягає до неї руки. Тінь захиталась,

ясне лице потемніло; на очах затремтіли сльози... Йому вчувся голос Галі, наповнений болем і гнівом. Той голос страшенно вигукував, проривався в кожну кісточку, в кожну жилочку, морозив його жахом, бо розкривав перед Чіпкою всі його злочинства, грабунки, нагадував про вбивство. Чіпка закричав. Від його гучного крику тінь затремтіла, полетіла вгору... Небо загоготало, огняна стріла вдарила коло його; кругом усе затріщало і запалало огнем... Ось він кругом охопив Чіпку... Як глянув він, а то не вогонь, то людська кров хвилями обступає його... Скрикнув Чіпка — і несамовито кинувся.

Стояв уже вечір. Село втихомирилось, наморене бійкою: ніде ні крику, ні гуку.

Скочив Чіпка — і почув вогонь у всьому побитому тілі. У думках сон мішався з бувальщиною, серце боліло, замирало, кипіло несамовитим злом... Він вийшов надвір — хоч провітритись. Кругом було пусто й глухо!

Душа бажала поділитися з ким-небудь своїм лихом. Став Чіпка навколішки серед пустої хати і молився... прокльонами.

Отаким його і побачив Лушня, не здержався і став реготати на всю свою здорову грудину.

Чіпці стало соромно, хоч крізь землю... Його піймали на сльозах, він молився й плакав, як мала дитина. Цей сміх, товариська зрада, докора — разом кинулись йому в голову, схопили за серце... Він вигнав Лушню з хати й зачинив за собою двері. Але той став розказувати Чіпці, що їх теж захопили солдати й посадили у чорну. Оце тільки недавнечко випустили.

Лушня брехав і боявся не пробрехатись. Чіпка повірив, йому стало жаль товаришів. Він скочив із полу, швиденько відчинив двері, впустив Лушню в хату і став говорити.

Лушня слухав, дух притаївши, боявся поворухнутись, а Чіпка все говорив про людську неправду, про помсту панам за всі кривди; про те, що треба їхньому побратимству стати такими, як усі люди. Від сьогодні вони кинуть пити, гуляти, знайдуть роботу. Це вдень... А ніч—матінка научить, де їхнє лежить...

XXII

Наука не йде до бука

Почула й Мотря про те, як заступався за людей Чіпка, як кликав оборонити кріпаків, як люто його били за це. Вона була тепер сердита на весь мир, на весь світ — на панство, що її сина побило. Тільки мати вміє разом простити свою дитину й боліти її болями.

Чіпка, як піднялося сонечко, пішов до баби, де жила мати, просити Мотрю повернутися додому. Каявся перед неньою, вибачався, жалівся, що спина, мов печена, болить.

Не видержала мати. Сльози жалю, докори, бризнули з переповнених очей, котилися по обличчю, падали на долівку.

Того ж таки дня, надвечір, Чіпка пішов у Крутий Яр та найнявся молотити. Працював так, що аж солома летіла вгору.

Піщанські козаки дивувались такому завзяттю, сміялись між собою, що й такого

верховоду виправила московська лоза.

Надійшла весна. У Піски приїхав посередник наділяти кріпаків землею. Ті перелякалися, щоб із землею не наділив він часом другою неволею та давай відмовлятися.

Піднялася знову буча та колотнеча. Настала робота москалям — вганяють волю силою.

Чіпці тепер ніколи дослухатись до всього того. Вкупі з матір'ю він день удень коло хати пораяється. Аж помолодшала Мотря, як перебралася у свою хату, на нове хазяйство... Радіє жінка, хвалиться людям — не нахвалиться своїм сином.

Яке життя, таке й товариство. Зажив тепер Чіпка з Грицьком душа в душу, а Христя вподобала Мотрю; часто приходила до неї побалакати, розважитись.

Чіпка вдень працює, а вночі йде кудись. Мотря питала, де він буває, та не допиталась; вирішила, що з повійницею спізнався, а не признається — бо соромно.

А кругом Пісок тільки й чутки, що про лихі вчинки... Там німця—управителя обчистили; там жида, як липку, обідрано; там до пана в Красногорці добивалися; а в іншому селі церкву обікрали.

Дивуються поміж себе люди такому не знаному раніше розбою та, лягаючи спати, просять бога, щоб цілими встати.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII

Невзначай свої

Була темна осіння ніч. Люди сиділи по хатах, кожному було чогось не по собі. Під таку годину завжди важко дишеться, сумно живеться.

А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий. Цілий день працював, насвистуючи крізь зуби веселу пісню, аж у ночі вже увійшов у хату. Не захотів вечеряти, накинув на плече сірячину і хутко кудись подався.

Вийшовши з двору, повернув прямо в поле. Відійшов далеченько від села, стулив пальці, приложив до рота — і завив, як пугач. На цей гук із сивого туману стали виходити якісь тіні.

Чіпка пізнав Лушню, Матню й Пацюка. З ними було чоловік п'ять невідомих.

Привіталися та й стали змовлятися, де сю ніч будуть "рибу ловити". Вирішили — у Гершка.

Перед світом під'їхало до Гудзевого хутора дві повозки. На них — повно наших "рибалок". Зайшли у хату і давай розказувати, як Чіпка врятував Максима, одним замахом вложивши здорового, як ведмідь, кацапа, що ночував у Гершка. Проклятий ведмедина піймав москаля у лабети, так здушив, що у того й дух у п'яти заліз, а Чіпка виручив.

Явдоха стала пригощати братчиків і вареним, і печеним. Максим поставив барило горілки.

До столу підійшла Галя, подала печене поросся та й задивилася на Чіпку. Серце у парубка забилося: любо йому стало, весело, що Галя й досі ще пам'ятає його.

Після вечері поділили вкрадені гроші: заховав кожний по три сотні, потім унесли соломи та й полягали долі покотом.

Не спиться Чіпці: душно йому, важко, не дають спати думки про Галю.

Устав Чіпка тихо, вийшов надвір, закурив.

Коли чує — рипнули двері. Перед Чіпкою стояла Галя. У тонкій, білій сорочечці, в одній спідниці, з розпущеними косами, що, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на мов виточені з білого мармуру плечі.

Не стримався Чіпка, міцно обняв Галю, притулив до грудей і зізнався у своєму коханні. Нічого не сказала йому у відповідь дівчина, тільки обвила його шию руками; уста черкнулися уст, — та й злилися в довгий, гарячий поцілунок. Чіпка від нестями розвів руки. Галя висковзнула — і скрилася.

Нерано прокинулися братчики, витаскали всю солому з хати, сіли за стіл. Пішла чарка кругом, розв'язались язики. Тільки Чіпка — як води в рот набрав, та тільки знай кидав свій бистрий погляд на ті двері, якими вчора увійшла Галя.

Товариство поснідало та й потягло з двору. Пішов разом із друзями й Чіпка. Та раптом помітив, що кисета нема. Повернувся у двір і побачив Галю, яка сунула йому кисет у руки, а сама швидше у двері.

Подивився Чіпка, в середині його кисета другий кисет з синьої шовкової матерії, вишитий червоними квітками.

Тепло стало на душі у парубка, він посміхнувся і весело повернув до товариства.

XXIV

Розбишацька дочка

Цілий тиждень лив дощ, як із відра. Цілий тиждень не виходив Чіпка з двору.

Якось увечері Мотря заговорила з ним про невістку. Нічого не відповів їй Чіпка, а в неділю зібрався йти на ярмарок купувати коня.

Тільки пішов не в Омельник, а прямисінько до Гудзя на хутір.

Старих не було вдома, зустріла його Галя. Була вона сумна, лице змарніло, пожовтіло.

Чіпка спитав дівчину, чи піде вона за нього заміж, а Галя розповіла, що віддає її батько за москаля Сидора, який того дня, як усі пішли, зостався за столом, та й змовився з Максимом за весілля.

Аж ось раптом вона повеселіла, заіскрилися очі. Вона надумала просити матір, щоб та умовила батька віддати її за Чіпку. Тільки він повинен кинути своє ремесло, бо не може вона вже бачити чужих речей у хаті, не може носити чужий одяг, душить її чуже намисто. Хоче вона щиро працювати, не ховатись від людей, чесно дивитись їм у вічі.

XXV

Козак — не без щастя, дівка — не без долі

Повернувся Чіпка додому та зразу кинувся по хазяйству. А ввечері пішов до Сидора поговорити за Галю: щоб відмовився Сидір від неї. Той згодився, але запросив грошей. Чіпка розрахувався з москалем і на radoщах поставив могорич усій роті.

Розладив Чіпка заручини Галі й Сидора та намовив Грицька йти сватати за нього

Гудзівну.

XXVI

На своїм добрі

У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки.

Явдоху вразила бідна, низенька й тісна хата майбутнього зятя, не сподобалась їй і сваха.

Не вподобала й Мотря Явдохи. Вона здалася їй гордою, бундючною, недоступною...

Обидві матері хотіли б повернути справу назад, та вже нічого було робити; діло прилюдно вирішилось.

На другу неділю молодих вінчали. Весілля Максим справив бучне: цілий тиждень музики грали, а горілка рікою лилася.

Багато добра всякого та худоби навезла Галя з собою. Мотря як побачила все, то аж злякалася. Вона не знала, де його поставити, куди подівати. Максим та Явдоха, дивлячись на таку тісноту, радили молодим переїхати на хутір, але ті не згодились.

Гарно, весело тепер у Чіпчиній хаті. Галя прикрасила стіни вишиваними рушниками, піч розмалювала синіми квітами.

Свекруху жаліла й шанувала: сама поралась коло хазяйства й біля печі.

А коло Чіпки Галя не знає вже, як і припадає, чим йому догоджає. Живуть молоді у радощах та любовощах. Тільки іноді згадають про минуле. Стане Галя говорити про чесну працю, а Чіпка перечить їй, що тяжкою, кривавою роботою добра не наживеш. Та все ж від щирих слів любої жінки серце його впокоювалось. І він тепер ховався, тікав від своїх давніх братчиків, відкупався від них грішми.

Покинув Чіпка Матню, Лушню та Пацюка і став дружити з Грицьком, став частенько навідуватись до нього. Жінки їх теж одна одну вподобали. Коли не Христя у Галі, то Галя у Христі. А там і покумилися: Галя похрестила другого сина своєї подруги, полюбила його, як рідну дитину, няньчила, пестила. Христя дивиться та й зітхне важко. Вона бачить і чує, чого Галі треба, та чого Бог не дає їй...

Минула зима. Тільки діждав Чіпка тепла, зараз накупив дерева, найняв майстрів і заложив над самим шляхом не хату, а цілий невеличкий будинок. Склав рублену комору, сарай з конюшнею, обгородив дворище новою лозою, а замість старих похилених воріт поставив дощані, панські, розтворчаті. Над ворітьми, якраз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот — як у сома, очі круглі — як у сови, ніс — як у кота, а волосся, з проділом посередині — як у жінки... З усього села збігались діти дивитись на те пречудо...

Чіпка перестав працювати на землі, а їздив по ярмарках, скуповував полотна і перепродував їх. Якраз від його й пішли в Пісках полотенцики.

XXVII

Новий вік

Час не стояв на місці. Воля поламала віковічні ланцюги, на котрих ще з дідів—прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села. Задурманений неволею люд почав продирати очі... і нічогісінько кругом себе не бачив, окрім — панів та

мужиків!.. Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати... По один бік яруги стояли потомки козацької старшини, московські й польські прибудди, осиротілі діти Юди, панки й полупанки у мундирах з мідними гудзиками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козаці копалися в сирій землі — без пам'яті про славу бувальщину дідів своїх, без пам'яті про самих себе.

Сталися зміни і в Гетьманському, і в Пісках.

Умер предводитель Василь Семенович Польський, а його сина ледь умовили зайняти батькове місце. Був він чоловік дуже недалекого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі. Тільки й батьківського, що пиха панська.

Та часи тепер були зовсім не ті, щоб однією пихою жити.

Захопив владу в цілому повіті і заправляв за спиною у нового предводителя Шавкун — чоловік ні дурний, ні розумний. Був він на коні, був і під конем. Його батько був убогий, помер рано. Хлопця віддали у бурсу розуму добувати, а там немилосердно били за будь-яку провину, чи й без провини. Забили до того, що з моторненького хлопчика зробився якийсь тупиця, убоїще. Підріс — почав красти, підбивати товаришів на пустоші, а далі й пити почав. Мучились із ним "святі отці", мучились, та й вигнали з "філософії"... голого, босого й простоволосого! Куди йти? Хтось, мабуть, на жарти раяв іти в університет. Зробився він студентом, та старий гріх завів його в холодну, а звідти на вулицю... Побрів він у Гетьманське до знайомого Чижики. Той порадив іти на службу. Став Шавкун служити в канцелярії предводителя. Тихий, покірний, перед старшими шапку здалека знімає. Незабаром умер старий письменник, а Шавкуна перевели на його місце. Уже перед ним шапки ламали, але він не покладав надії ні на шану, ні на повагу, а цінував тільки гроші.

Так оцей—то прониза й підлабузник держав тепер цілий повіт у руках замість ледачого "предводительського синка". Той і лапки склав: роби, мов, що хоч, що знаєш!

Настало нове життя і для Чіпки. Люди його поважали, шанували, бо Чіпка чоловік добрий — у біді pomoже. Становий став їздити до нього у гості. А як стали вибирати земство — то піщани першим назвали Чіпку.

XXVIII

Старе — та поновлене

У літній день серед гарячої пори у Гетьманське скликали гласних. Від піщанської громади прибули Чіпка й Лоза. Почалися вибори в управу. Хтось запропонував вибрати Чіпку — і вибрали.

Радів Чіпка, що заробив людську ласку і шану, збирався служити громаді, добро робити. А вийшло так, що загубив він спокій і долю.

Вибір його в управу нікому не був милий. Козацька старшина, писарі, голови дивилися скося, жалілися один одному, що хам, голодранець, волоцюга вискочив між пани.

Шавкун чув це і звернувся до Чижика за порадою, як позбутися Чіпки. Той подумав хвилин п'ять, а тоді поліз у шафу з старими ділами і дістав справу, яку завели на Варениченка у зв'язку із крадіжкою пшениці у пана Польського і смертю сторожа. Справа була давно закрита, злодіїв не знайшли. Але там була приписочка, що "солдатский сын Варениченко оставлен в подозрении".

Чіпці запропонували "вийти в одставку", але він навідріз відмовився. А через день прийшла від губернатора телеграма з наказом: "устранить гласного Варениченка по неблагонадежности".

Розізлився Чіпка, що вкрали його честь, душу знеславили, кинувся до Пороха писати скаргу. Той у скарзі вилив й усю свою ненависть на панів Польських, що накопала довгі роки.

Через тиждень до предводителя приїхав чиновник розбирати Чіпчину справу, та нічого не розкопав, добре пообідав у панів Польських, пограв у карти і поїхав — тільки курява встала...

Горе об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетьманського додому з розстроєдженем лихом у серці, із згадками про свої минулі справи, з думками про правду людську. А тут зустрічає його мати, розповідає, що Максима дуже побито. На Красногорку напали розбишаки, та сторожі їх одігнали... Кажуть, така бійка була...

Поїхав Чіпка на хутір, застав Максима ледь живим. Хотів щось розпитати, та тесть закашлявся, похлинувся; забулькотіло у розбитих грудях... і Максима не стало.

XXIX

Лихо не мовчить

Поховавши Максима, Явдоха продала хутір і перебралася жити до дітей. Разом із нею вступило нове лихо в Чіпчину хату.

Перше всього матері не помирилися. Явдоха стала верховодити, Мот-ря не змовчала, й пішла лайка та сварка.

Галя й Чіпка тікали від тих буч або до Грицька, або поралися біля худоби.

У своїй хаті Чіпка був, як чужий: вона йому остогидла. Грицько зі своїми розмовами про худобу, нестатки, хазяйство здавався йому нудним. Згадувалось парубкування. То життя було, хоч і під п'яною облудою. А тут — тихо та сумно, як у болоті, а дома — гірше, ніж у пеклі.

Став Чіпка знову перекидати лишню. Галя його, бува, вмовляє, а він і сам не може пояснити, що з ним діється, чого йому сумно. Тоді молодиця запропонувала чоловікові покликати товаришів і може б хоч трохи розігнав свою тугу.

Вона хотіла ввійти в те товариство тихим янголом—"спасителем", навчити запеклі "харцизяцькі" душі любові до людей.

Пізно побачила молодиця, у яку халепу вскочив Чіпка. Весело йому з давніми товаришами: п'є, гуляє та знай співає про неправду людську.

Інші порядки завелися в Чіпчиній хаті. Часто приходять братчики, чарка літає за чаркою, крики, співи. Іноді згадують свої походеньки. Лушня любив розказувати, як

його мати вчила красти.

Рідко проходив той день, щоб п'яне гульбище не збиралося. Мотря з плачем докоряла синові, а Явдоха навмисно підохочувала його, вітала братчиків. Чіпка щодень робився все хижішим.

Одної ночі поїхав з дому, а повернувся з повними возами добра. (Це вже сталося після смерті Явдохи.) Мотря стала лаяти сина, а Лушня заніс у голову Чіпки думку, що то мати звела Явдоху зі світу. Не раз повторював ці слова Чіпка вголос. Чула це Мотря, плакала та в Бога смерті благала.

XXX

Так оце та правда!

Стояла люта зима.

Одного вечора в хату до Чіпки зайшли братчики й сім незнайомих чоловіків. Хазяїн запросив їх до столу; знову пили, сміялися, а тоді стали змовлятися йти на хутір до Хоменка.

Галя почувала, що п'яна компанія вибралася з хати. Пішов із ними й Чіпка.

Незабаром повернулися. Мотря виглянула з—за комина й затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові.

Рантом вона почувала дитячий голос. Стара тихенько вийшла надвір і побачила дівчинку літ десяти в об'юшеній кров'ю сорочці.

Дитина з плачем стала розповідати, що вона Хоменкова. Вночі на їх хутір налетіли розбишаки, усіх побили, порізали, одну її не знайшли. Потім запалили хату й поїхали.

Мотря похапцем вдягла дівчинку, взула й хутко повела з двору до волості. Зарево від пожежі на Хоменковім хуторі вдарило їм прямо у вічі.

Незабаром набігли волосні, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх побрали, пов'язали.

Із своєї хатини вийшла Галя, побачила Чіпку із зв'язаними руками, дівчинку всю в крові:

— Так оце та правда?! Оце вона!!!— скрикнула не своїм голосом і несамовито залилась божевільним сміхом.

Христя дізналася про страшну новину від Грицька і зразу побігла до Галі. Перегодя трохи вернулася сама не своя і сказала, що Галя повісилася.

Уже під осінь по шляху йшла ціла валка каторжан у Сибір. Зупинилася в Пісках. Був там і Чіпка. Стояв насуплений, кидав на людей, що обступили арештантів, грізний погляд.

Чіпчину хату опечатали, забили.

Мотрю взяв Грицько догодувати до смерті. Швидко після того вона й померла.

Недалеко від Пісок насипано високу могилу, а на ній стоїть височезний хрест. Під ним поховано вісім безневинних душ, загублених в одну ніч "страшним чоловіком".